

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 37.015

Л.В. ІВАНЕНКО,

*старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання
Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
імені К.Д. Ушинського*

ВИХОВАННЯ МИЛОСЕРДЯ В АНТРОПОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ К.Д. УШИНСЬКОГО

У статті аналізуються погляди К.Д. Ушинського на виховання милосердя. Для дослідження залучено методи концептуально-когнітивного аналізу текстів творів педагога. До концептосфери милосердя відомий педагог відносив співчуття, співпереживання, любов, доброту та почуття, протилежні гніву. Правильно виховане милосердя має обов'язково втілюватись людиною в життя.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, виховання милосердя, співчуття, доброзичливість, турбота, гнів.

Постановка проблеми. Виховання милосердя дедалі частіше стає предметом обговорення європейських гуманітаріїв. Українська педагогіка, з огляду на її прозахідне спрямування та антропологізаційні тенденції також має звернути особливу увагу на це питання. Задля цього доречно залучати досвід провідних вітчизняних педагогів з європейським світоглядом, до когорти яких належить і К.Д. Ушинський. У контексті міждисциплінарного підходу використання когнітивних методів дослідження дозволяє провести поглиблений аналіз його інтелектуального доробку і з'ясувати не тільки його підходи до морального виховання особистості загалом, але й до виховання милосердя зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Попри велику кількість публікацій, присвячених біографії видатного педагога, його антропологічній концепції, виховній системі та іншим питанням [1; 2], погляди К. Д. Ушинського на моральне виховання зацікавили лише кількох науковців, зокрема таких, як С. Заєць, Т. Турчин, О. Жаданова, О. Рогова [3–6]. Їхні праці містять загальну характеристику поглядів ученого на проблеми моралі. Оскільки милосердя розглядалось педагогом в контексті християнської етики, то в окрему групу можна виділити розвідки І. Горячевої, А. Кислого, Т. Дорошенка, П. Халабузарь та ін. [6–9], присвячені питанням ролі релігії у виховному процесі праці К.Д. Ушинського. Однак поза увагою дослідників залишилися питання виховання милосердя, які найповніше втілені ним у тритомній праці «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології». Тому дослідження милосердя у спадщині К.Д. Ушинського з позицій сучасних методологічних підходів залишається актуальним, особливо з огляду на інтерес науковців до етико-психологічного змісту антропологічної системи його соціальної педагогіки.

Формулювання мети. Мета статті полягає у дослідженні на основі сучасних концептуально-когнітивних засад позиції К.Д. Ушинського щодо виховання милосердя. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: за допомогою **методів** когнітивного аналізу простудіювати його основні твори для чого здійснити дефінітивний аналіз поняття

«милосердя», охарактеризувати особливості його у виховній концепції педагога, з'ясувати конкретні форми й методи формування цього важливого феномену.

Виклад основного матеріалу. Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1870) неабияку увагу приділяв проблемам морального виховання особистості, а милосердя вважав невід'ємною складовою загальнолюдської моралі. Основні положення концепції морального виховання К.Д. Ушинського найяскравіше прослідковуються в його працях «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології» (1869 р.) [10; 11] та численних підготовчих матеріалах до творів, які, на жаль, не були завершені вченим за його життя і наразі представлені лише в уривках. Нами для когнітивного аналізу було залучено передусім обидва повні томи праці «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології» (далі – «Антропологія»), а також матеріали до третього тому «Антропології» [12] та матеріали до підручника з педагогіки [13]. Методом суцільної вибірки було виявлено особливості презентації основних складових концепту «милосердя» та на підставі цього проаналізовано погляди вченого на проблему виховання милосердя у дітей шкільного віку.

Дефінітивний аналіз поняття «милосердя» у спадщині видатного педагога дозволяє стверджувати, що сукупними ознаками цього важливого гуманістичного складника особистості він вважав здатність людини до співпереживання, доброзичливе, турботливе ставлення до інших, любов, терпимість, уміння пробачати й не осуджувати. Слідом за Аристотелем, він вважав милосердям ті відчуття, які протилежні байдужості, жорстокості, злим намірам, ворожості, насильству.

Вчений особливу увагу акцентував на необхідності розвитку саме внутрішнього милосердя, а не зовнішніх його проявів у вигляді доброчинності або простої ввічливості. Нами на підставі когнітивного аналізу першого і другого томів «Антропології» було виявлено, що саме поняттю моральності (як характеристики внутрішніх засад людини, на відміну від моралі, як характеристики зовнішніх проявів поведінки) він приділяв основну увагу: співвідношення відповідних лексем становить 31 до 135. Зовнішні прояви моралі він називав формальними відповідями суспільним запитам і нормам. Натомість саме внутрішні переконання вважав справжніми, щирими і, зрештою, визначальними в житті людини, в її прагненні до щастя. Саме тому головною вимогою на цьому шляху він вважав необхідність враховувати духовну складову дитини.

Милосердя, на думку видатного педагога, може бути або природного походження, або виробляється самою людиною. Сучасні експериментальні дослідження підтверджують, що милосердя може бути вродженою якістю. Так, на думку більшості вчених-психологів (С.Л. Рубіштейн, П.М. Якобсон, В. Запорожець, Н. Дементьєва, Л. Стрелкова) джерелом виникнення та умовою розвитку милосердя є здатність до співчуття та емпатійного переживання. О.Ю. Рязанцева наводить як приклади дослідження емпатійного дистресу за Хоффманом та лонгітюдного дослідження Н. Хаан та Дж. Блока, які підтверджують, що задатком до співчуття є вроджене мимовільне реагування на болісний емоційний стан іншої живої істоти [14, с. 116].

Випередивши сучасні експериментальні дослідження, видатний педагог ще свого часу зазначав, що є люди, від природи наділені «відмінними схильностями», для яких все добре, хороше є природним потягом; але є й такі, які свідомо все життя борються зі своїми поганими вродженими потягами, і, долаючи їх, поволі створюють в собі добрий характер [10, с. 160]. І хоча останній варіант К.Д. Ушинський називав штучним, саме йому він і віддавав перевагу, пояснюючи це тим, що саме такий штучно вироблений характер «важкою боротьбою переміг вроджені духовні схильності та випрацював у собі добрі правила, керуючись усвідомленням необхідності добра». Саме такі «сократівські» характери «здатні вирвати з коренем зло не тільки з себе, але й зі своїх дітей, онуків і вносять в життя людства нові, живі джерела добра» [10, с. 161].

До концептосфери милосердя К.Д. Ушинський відносив і почуття співстраждання, аналізу якого приділяв значну увагу в третьому томі. Цікаво, що це почуття він вважав тільки засобом відчувати буття іншого і зазначав, що на самому тільки співстражданні не можна побудувати морального почуття. Водночас зазначає, що саме на вродженому почутті співстраждання ґрунтується право [12, с. 186]. Він звертає особливу увагу на зростання суцільної значущості милосердя і наводить приклади втілення цього глибоко психологічно-

го принципу в європейських законодавствах. Варто відзначити тонку інтуїцію вченого, який ще свого часу вказував на те, що новітні теорії карного права все більше переходять до виправних покарань, а необхідність смертної кари все частіше дискутується. Він також наводить приклад з давньої історії, коли Володимир Мономах заповідав дітям «не губити жодної християнської душі», не карати смертю навіть того, хто сам винен у смерті [10, с. 161]. Отже, і співстраждання, щоби стати дійовою складовою милосердя, має бути реалізовано на практиці.

Однією з базових складових милосердя він вважав співчуття, яке поділяв на душевне й нервово: «Перше не може виникнути інакше, як засобами думки, друге відбувається поза мисленням» [11, с. 108]. Так, людина починає співчувати інколи раніше, ніж усвідомлює це, як, наприклад, маленькі діти, які починають плакати один за одним. Таке співчуття він відносив до нервового і зазначав, що інколи навіть в розмові з іншими людина мимоволі піддається такому впливу. Таке нервово співчуття фактично має мало спільного з поняттям милосердя, оскільки воно викликане нервовою реакцією і не є продуктом свідомого вибору особистості. Нервовому співчуттю педагог протиставляв душевне і тільки його називав «грамотним», «свідомим», напрацьованим самою людиною. Саме душевне співчуття він пов'язував зі справжнім милосердям. У зв'язку з цим у третьому томі Антропології він критикує Броуна та Аристотеля за розлогі тлумачення співстраждання, особливо підкреслюючи, що вони не визнавали «нервового» (т. б. вродженого) співчуття [12, с. 183].

Особливу увагу при аналізі складових милосердя педагог звертав на почуття гніву, як найбільш небажаної характеристики. Гнів він відносив до відчуттів, які найбільш негативно впливають на мораль людини. Частота вживання цієї лексеми (274 рази в двох томах «Антропології») та її емоційне семантичне навантаження дозволяють стверджувати, що саме подолання гнівливості, роздратованості К.Д. Ушинський надавав першорядного значення в процесі виховання милосердя. З одного боку, він зазначав, що гнів – це почуття, яке ані хороше, ані погане саме по собі, так само, як і любов і доброта. Але з іншого боку, він протиставляв гнів доброті й любові і вважав його базою для розвитку негативних нахилів, імпульсом для поганих вчинків. [10, с. 212]. Почуття гніву він відносив до душевних явищ, а почуття помсти, в якому гнів виявляється рушійним, зараховував до духовних, оскільки в ньому до почуття гніву вже додавалось відчуття права. Саме гнів, на його думку, спонукає до дії і викликає помсту та ненависть [11, с. 121]. Аналізуючи Аристотелівську «Етику», він зазначав, що гнів не може мати наслідком доброту. Він заперечував думку Аристотеля, що якщо спочатку вилаяти раба, а потім покарати, то почуття гніву відійде першим, поступившись доброті. На думку Ушинського, людина в такий спосіб тільки зриває гнів, позаяк причиною почуття доброти може стати «почування надлишку сил порівняно з силою прагнень» [12, с. 183]. Він засуджує Аристотеля як язичника і зазначає, що його етика – частина політики, в той час, як політика має бути частиною етики, а не навпаки [12, с. 184].

У XXI главі своєї «Антропології» К.Д. Ушинський виділяє спеціальний підрозділ «Гнів і доброта». Показовим є те, що він розглядає ці дві якості паралельно і зазначає, що почуття доброти та ніжності є протилежними гнівові [11, с. 146]. Лексема «добр[ота, -рий тощо]» зустрічається у нього в обох томах 109 раз проти 274 «гнів [-ний, -ватись тощо]». Причиною гніву, на думку видатного педагога, є те, що душа поставлена в умови, коли їй доводиться накопичувати фізичні сили, яких у неї не вистачає в дану хвилину, щоб піднятися до рівня перепони, яка їй перешкоджає, і задовольнити свої устремління. А відчуття доброти породжується з протилежних причин – а саме тоді, коли душа відчуває, що в неї більше сил, ніж стрімкості в її прагненнях. Саме надлишок сил порівняно з імпульсивністю намірів і відображається в душі почуттям доброти, ніжності та ласкавості, які так само, як і почуття гніву, прагнуть індивідуалізуватися, зосередитися на якомусь певному предметі та втілюються у ньому.

Таким чином, педагог зазначав, що гнів, як протилежне милосердю почуття, є наслідком нестачі душевних сил. Відтак, дійовим засобом для вирішення цієї проблем може стати переконання дитини у своїх силах: якщо дати дитині відчуття впевненості у своїх силах, то можна позбутися гніву. Щоб упередити появу гнівливості, він вважав за необхідне зменшувати вимогливість, нездатність задоволення якої і породжує гнів. «Почуття доброти з'являється, коли сили наші перевищують вимогливість прагнень» [11, с. 154].

Дійовим засобом для подолання гніву він вважав силу душі, яку називав волею: «душа повинна мати сама силу, і цю силу, здатну пересувати і направляти фізичні сили організму, ми називаємо волею» [12, с. 101]. З аналізу матеріалів до третього тому «Антропології» очевидно, що він визнавав волю основним рушієм морального вдосконалення людини. Ця лексема вживається дуже часто і несе потужне семантичне навантаження. Саме воля дозволяє приймати рішення щодо реалізації милосердних вчинків на практиці. Воля, як «влада душі над тілом», на його думку, виявляється в двоякій формі: несвідома або свідомо. Несвідомою волю він називав примітивною [12, с. 125] і зазначав, що тільки свідомо воля має цінність. Саме усвідомлення необхідності бути доброю може зробити дитину милосердною. Свобода душі, на думку К.Д. Ушинського, прямо пов'язана із самосвідомістю.

К.Д. Ушинський тісно пов'язує милосердя з добротою та добродійністю. Саме доброта і любов він вважав рушійною силою для милосердних вчинків. Цікавим в його підході ми вважаємо чітке розмежування почуття милосердя (як прояву доброти) і любові. Адже саме любов, на його думку, спонукає людину часто бути жорстокою у відношенні до предмета кохання, позаяк доброта змушує людину бути доброю до всього, що її оточує, навіть до того, що вона ненавидить: «є люди, здатні пристрасно любити і зовсім не добрі й не ніжні, а є також, навпаки, дуже добрі і ніжні люди, які в той же час зовсім не здатні на пристрасну тривалу любов» [11, с. 155]. При цьому він зазначає, що почуття доброти, так само, як і почуття гніву чи любові є нейтральним у моральному сенсі, таким, що може мати не тільки позитивні, але й негативні наслідки. У третьому томі він посилює цю сентенцію, зазначаючи, що «любов сама по собі не є ні чеснота, ні порок, гнів те саме...» Але вони можуть стати чеснотою чи пороком залежно від ідеї, яку вони наповнюють [12, с. 189]. Тобто милосердя може розвиватися тільки з розвитком ідеї, яка наповнює милосердне прагнення. Так, «найвищою добродійністю для дикуна було скальпувати свого ворога, або навіть з'їсти його» [12, с. 189]. Отже, сама по собі добродійність може не мати нічого спільного з милосердям.

Він вживає термін «безглузда доброта» коли душа «безглуздо добра... виливає свою доброту на що попало і частіше на зло, ніж на добро, тому що зло хитріше від добра: вміє підстерігати добрі хвилини людини і користуватися ними» [11, с. 155]. Тому головним завданням він вважав уміння знайти баланс між почуттями гніву і доброти, «не зробити душу гнівною, не виховати так званої жовчної людини, яка шукає скрізь і в усьому поживу для свого гніву .... то так само повинен він дбати і про те, щоб не виховати ... в ньому тієї *пряничної* душі, в якій також нема ніякої моральної чесноти» [11, с. 155]. Втім, з-поміж основних методів виховання милосердя (переконання, привчання, заохочення, мотивація), основну увагу він приділяв переконанню, зазначаючи при цьому, що його необхідно поєднувати з привчанням, відволікаючи увагу дитини у потрібне вихователю русло. Що ж до заохочення, то його застосування мало бути обмежено. Так, у підготовчих матеріалах до підручника з педагогіки він говорив: «звичайно, всяка дія дитини з страху перед покаранням, або з бажання одержати винагороду – є вже сама по собі ненормальна, шкідлива дія» [13, с. 256]. Тому потрібно виховувати звички, які згодом формують характер дитини. З аналізу текстів творів К.Д. Ушинського очевидно, що основним рушієм морального вдосконалення людини він визнавав волю. Ця лексема вживається дуже часто (431 раз) і несе потужне семантичне навантаження. Саме усвідомлення необхідності бути доброю може зробити людину милосердною.

Також неабияку роль у соціальній реалізації милосердя він відводив мотивації. Педагог зазначав, що людина завжди діє з певних мотивів, але тільки від самої людини залежить, який мотив вибрати: «вона може обрати найслабкіший чи найсильніший мотив, може і зовсім відмовитися від вибору» [12, с. 126]. І тут уже велика роль відводиться тому вчителю, який закладатиме у вчення основи мотивації та силу волі, силу духу. Тільки дитина з правильною мотивацією здатна правильно реалізовувати в соціумі своє бачення милосердя.

У своєму тлумаченні значення милосердя як складової морального аспекту особистості К.Д. Ушинський, на нашу думку, доволі близько підходить до популярної в сучасній психології Я-концепції особистості, яка передбачає три модальності: Я-реальне, Я-ідеальне та Я-дзеркальне. Дійсно, він слідом за Бенеке вважає, що «в думках наших виражається те-

оретичне, а в почуваннях – наше практичне ставлення до світу» [12, с. 190; 11, с. 94]. Сам Ушинський підкреслював, що інколи людині здається, що вона доброзичлива у ставленні до інших людей і щиро любить своїх друзів, «але нехай вона уважно прислухається до того, яким звуком відгукнеться її серце на новину про несподіваність збагачення чи підвищення її друга. Якщо серце її видасть звук веселий, то вона може зробити висновок, що у неї справді добре серце і що вона щиро любить свого друга, якщо ж звук це й буде сумний, то нехай людина змінить думку про своє серце і про своє ставлення до друзів. Ми можемо в думках вважати себе великим героями, але тільки в почуттях наших, що відгукуються на небезпеки, ми можемо дізнатися, чи справді ми герої» [11, с. 94].

Висновки. Таким чином, в антропологічній концепції К.Д. Ушинського чітко прослідковуються когнітивний, емоційно-оціночний та поведінковий компоненти милосердя. Основними складовими його концептосфери відомий педагог вважав співчуття, співпереживання, любов, доброту та почуття, протилежні гніву. Підхід пояснювати милосердя на протиставленні його негативним почуттям згодом утвердився у вітчизняній педагогічній теорії (наприклад, яскраво простежується у В. Сухомлинського). Усі складові його концептосфери милосердя мають обов'язковий тісний зв'язок з реалізацією в соціумі. Милосердні якості людини не варті нічого самі по собі, якщо вони не знаходять втілення в життєвій практиці.

Список використаних джерел

1. Ідеї К.Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної освіти та науки 1991–2010 рр.: до 185-річчя від дня народж. : бібліографічний покажчик / АПНУ; упорядн. А.М. Доркена та ін. – Одеса : НАПНУ, 2010. – 124 с.

2. К.Д. Ушинський – основоположник вітчизняної педагогіки: біобібліографічний покажчик / уклад. Т.І. Тітова, гол. ред. Г.Г. Макарова, відп. за вип. Л.А. Іполітова – Чернігів, 2010. – 36 с.

3. Заєць С.С. Проблеми морального виховання дітей-сиріт у педагогічній спадщині К.Д. Ушинського / С.С. Заєць // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; гол. ред. М.О. Носко. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 225–228. – (Серія: Педагогічні науки).

4. Турчин Т.М. К.Д. Ушинський про моральне виховання в сім'ї [Текст] / Т.М. Турчин // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; гол. ред. М.О. Носко. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 228–230. – (Серія: Педагогічні науки).

5. Жаданова О.М. Ідеї духовно-морального виховання К.Д. Ушинського в працях українських педагогів другої половини XIX ст. [Електронний ресурс] / О.М. Жаданова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 1 (36). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/domtp/2010_1/Gadanova.pdf. – Дата звернення: 26.04.2013.

6. Горячева И.А. Христианские ценности в учебных книгах К.Д. Ушинского и использование их воспитательного потенциала в современных условиях [Электронный ресурс] / И.А. Горячева // Вера и Время: Религиозные ценности и современная система образования. – Режим доступа: <http://www.verav.ru/common/mpublic.php?num=2> – Дата обращения: 26.08.13.

7. Кислий А.О. Християнські ідеї К. Ушинського в сучасному українському освітньому просторі / А.О. Кислий, О.Ф. Кисла // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; гол. ред. М.О. Носко. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 115–118. – (Серія: Педагогічні науки).

8. Дорошенко Т.В. К.Д. Ушинський про виховання емоційної культури дитини / Т.В. Дорошенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; гол. ред. М.О. Носко. – Чернігів, 2008. – Вип. 56. – С. 235–238. – (Серія: Педагогічні науки).

9. Халабузарь П. Християнские мотивы в «Родном слове» К. Ушинского / П. Халабузарь // Искусство в шк. – 2000. – № 2. – С. 67–68.

10. Ушинський К.Д. Твори. Т. 4. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології [Том I] / К.Д. Ушинський. – К.: Радянська школа, 1952. – С. 21–441.

11. Ушинський К.Д. Твори. Т. 5. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології [Том II] / К.Д. Ушинський. – К.: Радянська школа, 1952. – С. 25–376.

12. Ушинський К.Д. Твори. Т. 6. Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології» / К.Д. Ушинський. – К. : Радянська школа, 1952. – С. 39–228.

13. Ушинський К.Д. Про мету виховання. Педагогічні додатки до фізіологічної частини // Твори. Т. 6. Стислий підручник педагогіки / К.Д. Ушинський. – К.: Радянська школа, 1952. – С. 237–261.

14. Рязанцева Е.Ю. Милосердие как экзистенциальный ресурс личности // матеріали Другої Міжнар. наук.-практ. конф. [«Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві»], (Одеса, 24–25 верес. 2010 р.) / Вісник Одеського нац. ун-ту. Серія. Психологія. – Т. 15. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 111–119.

В статье анализируются взгляды К.Д. Ушинского на воспитание милосердия. Исследование проводилось с помощью методов концептуально-когнитивного анализа текстов произведений педагога. В концептосферу милосердия известный педагог включал сочувствие, сопереживание, любовь, доброту и чувства, противоположные гневу. Правильно воспитанное милосердие должно обязательно воплощаться человеком в жизненные практики.

Ключевые слова: К.Д. Ушинский, воспитание милосердия, сочувствие, доброта, забота, гнев.

The article analyzes the views of K.D. Ushinsky in what concerns educating mercy. The study was conducted using the methods of conceptual and cognitive analysis of the texts of his works. Into the concept area of mercy, the famous teacher included sympathy, empathy, love, kindness and feelings opposite to anger. In his opinion, properly educated mercy must necessarily be fulfilled in practice.

Key words: K. Ushinskiy, educating mercy, compassion, kindness, caring, anger.

Одержано 4.10.2014.